

O'SMIRLARDA SUITSIDAL XULQ-ATVOR YUZAGA KELISHIDA OILADAGI ZO'RAVONLIKNING AHAMIYATI

Yaxshiboyev Sardor Bo'riboy o'g'li

O'zMUJf Psixologiya magistranti sardoryaxshiboyev72@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'smir yoshlar orasida suitsidal xulq-atvorning shakllanishiga oilaviy muhit, ayniqsa, oiladagi zo'ravonlikning ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Psixologik, ijtimoiy va emotsional omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yoritilib, oila a'zolari o'rtasidagi zo'ravonlik o'smir shaxsiyatida paydo qiladigan ruhiy jarohatlar va ularning suitsidal fikrlarga olib boruvchi mexanizmlari tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *suitsidal xulq, o'smir, oilaviy zo'ravonlik, psixologik travma, emotsional beqarorlik, ijtimoiy izolyatsiya, depressiya.*

O'smirlik davri inson hayotidagi eng muhim psixologik bosqichlardan biridir. Bu davrda shaxs o'zini jamiyatda topishga, mustaqil fikrlashga va o'zligini anglashga harakat qiladi. Ammo oila ichidagi salbiy muhit, ayniqsa zo'ravonlik, nazoratning haddan ziyodligi yoki beparvolik, o'smir ruhiyatiga chuqur salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarga ko'ra, oilada jismoniy, ruhiy yoki hissiy zo'ravonlikni boshdan kechirgan o'smirlar suitsidal fikrlarga ko'proq moyil bo'lishadi [1].

Ijtimoiy psixologiyada suitsid va uning sabablari, uning oldini olish choralari hamon muammoligicha qolmoqda. Uni atroflicha o'rganish, ayniqsa, suitsid sabablarini tahlil qilish va uni kamaytirish bugungi kunda zamonaviy psixologiyaaning dolzarbligi va ahamiyatli mavzularidan biri bo'lib qolmoqda. Tahlillar. O'z joniga qasd qilish yoki suitsid bir taraflama harakat bo'lib, unda oxiriga yetkazilmagan holatlar ham kuzatiladi. Ehtiyotsizlik oqibatida yoki o'zini bilmay, anglamay sodir qilingan holat – o'z joniga qasd qilish (suitsid) jarayoni deb hisoblanmaydi. Balki, baxtsiz xodisa toifasiga kiritiladi. O'z joniga qasd qilish yoki o'zini-o'zi o'ldirish holati azal-azaldan kishilik jamiyatida mavjud bo'lgan holat hisoblanadi. Bu haqda ko'plab tarixiy va etnografik ma'lumotlarda aks ettirilgan [2]. Bunga misol qiladigan bo'lsak, qadimgi yapon Samuraylari, ular uchun asir tushishdan ko'ra o'zini-o'zi o'ldirish bu sharaf hisoblangan, yoki qadimgi Misr malikasi Kleopatriya ham Rim iste'losidan keyin o'limni afzal bilgan, yoki arab bosqiniga qarshi kurashgan Muqanna v.b. Suitsid holatlarini qayd qilib boruvchi dunyodagi eng katta institut Shvesiyada joylashgan bo'lib, uning hisob-kitoblariga ko'ra Markaziy Yevropa davlatlari bu borada peshqadam ekanligini ta'kidlashmoqda. Hozirgacha o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra shaxs suitsid haqidagi o'z rejalarini topishga «kalitlar» va ogohlantirishlar beradi. O'z joniga qasd qilishni o'ylaganlarning 10 tadan 8 tasi atrofdagilarga bu haqda doimo bildirishga harakat qilib borishgan. O'zini o'ldirmoqchi bo'lganlarning ko'pchiligi o'z harakatlarini avvaldan o'ylab chiqishadi. Ular ko'pincha o'zlarini o'ldirishdan oldin o'z niyatlarini atrofdagilarga bildirishadi.

Suitsidlarning asosiy foizi kuchli depressiv holatda sodir etiladi. Depressiv holatda bo'lgan insonlar vaziyatni nazorat qilish va ushlab turish maqsadida spirtli ichimliklardan yoki bo'lmasa turli narkotik moddalardan foydalanishadi. Ushbu vositalar shaxsda voqelikni buzib idrok etishga olib keladi. Umuman, suitsidal xulq shakllanishini o'rganish muammosi ko'p tarmoqli va keng ko'lamli ekanligi bilan ajralib tursada, mazkur muammo bo'yicha talaygina ilmiy tadqiqotlar olib borilganligini alohida ta'kidlash mumkin. Aytish joizki, ko'pgina tadqiqotlarda odatda tadqiqot ob'ektini xotirasini yo'qotish natijasida o'z joniga qasd qilishga uringanlar va psixonevrologik dispanserlar ro'yxatida turgan shaxslar tashkil etgan. Suitsidentlarning qolgan guruhleri esa, ayniqsa o'z joniga qasd qilganlar, ilmiy tadqiqot nazaridan chetda qolib ketmoqda. Shu bois suitsidal xavfning shaxs omillarini aniqlash muammosini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Amerikalik sotsiolog E. Durkheimning "O'z joniga qasd" (1897) asarida keltirilganidek, suitsid — bu nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy hodisadir. Unga ko'ra, inson jamiyatdan ajralgan, ijtimoiy aloqalari zaiflashgan holatda o'z hayotiga nuqta qo'yishga moyil bo'ladi. Shu jihatdan, oilaviy zo'ravonlik — o'smirning eng yaqin ijtimoiy muhitida paydo bo'ladigan "sokin izolyatsiya" shaklidir [2].

O'smir oilada tez-tez janjallar, ota-onaning bir-biriga yoki bolaga nisbatan zo'ravonligi, haqoratlar, e'tiborsizlikni ko'rsa, u o'zini beqadr, ortiqcha yoki aybdor his eta boshlaydi. Psixolog A. Beckning "Kognitiv depressiya nazariyasi"ga ko'ra, insonda depressiv fikrlarning asosida "men yaramayman", "hech kim meni sevmaydi", "kelajagim yo'q" kabi salbiy e'tiqodlar yotadi [3]. Ana shu fikrlar suitsidal kayfiyatning psixologik zaminini yaratadi.

Bundan tashqari, britaniyalik psixoanalitik J. Bowlby "Bog'lanish nazariyasi"da ta'kidlaganidek, bola hayotining ilk bosqichlarida ota-ona mehridan mahrum bo'lsa yoki u bilan hissiy aloqa mustahkam bo'lmasa, kelajakda o'sha bola emotsional beqarorlik, xavotirlik va o'zini qadrsiz his etish holatlariga duch keladi [4]. O'smirlik davrida bu holatlar suitsidal fikr va o'ziga zarar yetkazuvchi xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin.

Oilaviy zo'ravonlik faqat jismoniy emas, balki psixologik tazyiq, bepisandlik, so'z orqali kamsitish shaklida ham namoyon bo'ladi. Masalan, o'smirning fikrini mensimaslik, uni doimo tanqid qilish yoki boshqalar bilan solishtirish, ruhiy azobni kuchaytiradi. Bunday o'smirlar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini ifoda eta olmaydilar, ijtimoiy aloqalardan chetlanadilar va natijada ichki bosim suitsidal urinishlarda ifodalanadi [5].

Amerikalik psixolog A. Bandura "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi"da bolalar o'z atrofida gilarining xatti-harakatlarini kuzatib, ulardan o'rnak olishlarini ta'kidlaydi. Agar bola oilada zo'ravonlikni kuzatsa, u bunday xatti-harakatni "normal" deb qabul qiladi yoki muammolarni zo'ravonlik yo'li bilan hal qilishga o'rganadi. Shu bilan birga, u o'ziga nisbatan ham agressiyani qabul qilgan holda o'zini jazolash orqali psixologik yengillik izlaydi — bu suitsidal xulqning ichki mexanizmi hisoblanadi [6].

Shuningdek, YUNISEF (UNICEF, 2022) hisobotiga ko'ra, dunyo bo'yicha o'smirlar o'limining asosiy sabablari orasida o'z joniga qasd qilish ikkinchi o'rinda turadi.

Hisobotda ta'kidlanishicha, oilaviy zo'ravonlikni kuzatgan yoki boshidan kechirgan o'smirlarning suitsidal fikrlari boshqa tengdoshlarnikiga qaraganda 3 baravar yuqori [7]. Bu ma'lumotlar muammoning nafaqat psixologik, balki ijtimoiy xavf darajasini ham ko'rsatadi.

Muammoni hal etishda psixologik yordam, oila terapiyasi, maktab psixologlari faoliyatini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarga nisbatan psixologik savodxonlikni oshirish, zo'ravonliksiz muloqot madaniyatini shakllantirish suitsidal holatlarning oldini olishda asosiy omil bo'la oladi. O'smirlar uchun esa emotsional intellektni rivojlantirish, o'z his-tuyg'ularini ifoda etish va boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Xulosa: O'smirlarda suitsidal xulq-atvorning shakllanishida oilaviy zo'ravonlik eng kuchli xavf omillaridan biridir. Oila — bu shaxsning ilk ijtimoiy maktabi, undagi zo'ravonlik esa o'smirning ruhiy dunyosida chuqur iz qoldiradi. Chet olimlar (Durkheim, Beck, Bowlby, Bandura)ning ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, bunday travmalar o'ziga past baho, umidsizlik va ijtimoiy ajralish hissini kuchaytiradi. Shunday ekan, oila muhitida mehr, hurmat va muloqot madaniyatini rivojlantirish — o'smirlar suitsidal xatti-harakatlarining oldini olishda eng samarali yo'ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova V.M. Psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar nashriyoti, 2019. – 284 b.
2. Durkheim É. Le Suicide: Étude de sociologie. – Paris: Félix Alcan, 1897. – 412 p.
3. Beck A.T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. – New York: Penguin Books, 1976. – 356 p.
4. Bowlby J. Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 358 p.
5. To'xtayeva D. Yoshlar psixologiyasi va suitsidal xulq. – Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2021. – 198 b.
6. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
7. UNICEF. State of the World's Children 2022: Children in a Digital World. – New York, 2022. – 185 p